

Een ‘bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde’

Betrokkenheid en distantie in de Parijse stadsverkenningen van jonge Amsterdamse elitezonen, ca. 1850*

WILLEMIJN KONING

‘A nigh unattainable constellation of joy and wealth’. Engagement and distance during Parisian explorations by young Amsterdam elite sons, ca. 1850

Countless books and articles have been written about the travel experiences of the seventeenth and eighteenth century young elite during their so-called ‘Grand Tours’. However, the exploits of their nineteenth century counterparts have remained largely untold. This article is based upon the travelogues of three young men from the Dutch urban upper-class. It casts light on the nature of urban tourism at the time, to Paris in particular, and on tourists’ travel motivations, experiences and expectations. The article shows that although leisure was an important aspect of these journeys, the travelers were searching for profundity too. In the way these journeymen approached the people and places they encountered, they struck an interesting balance between keeping sufficient distance to properly observe, while also getting close enough to truly take their experiences to heart.

Ontzettend is de indruk welke bij eerste inkomen, die stad op dien maakt. De menigte van voetgangers en rijtuigen, het geschreeuw en aanhoudend gedruisch, als van een bijenkorf, de hemelhooge huizen en de meest met breede straten waar-door men zich soms verbeeldt in onderaardsche gangen te wandelen; alles werkt te samen om den eerst inkomenden in Parijs te doen duizelen.¹

De eerste dag in Parijs was voor de 31-jarige Theophile van Hoorn (1808-1870), zoon van een steenrijke ambtenaar in Amsterdam, een overweldigende ervaring. Niet alleen de drukte, die ongekend was in zijn thuisstad en al zijn zintuigen op scherp zette, maakte grote indruk op hem. Het gegeven dat hij nu eindelijk oog in oog stond met de wereldstad waarover men in zijn beschaafde milieu in Amsterdam voortdurend in superlatieven sprak, kon hij maar moeilijk bevatten. Eindelijk was het moment aangebroken dat hij net als zijn voorvaders en generatiegenoten de meest geliefde reisbestemming kon ontdekken: ‘die wereldberoemde stad, de hoofdstad der beschaafde wereld, zoo als de Franschen zel-

* Dit artikel is een bewerking van mijn masterscriptie ‘“Wij gingen op reis!” Reismotivatie en reisbeleving van de jonge Amsterdamse en Utrechtse elite in West-Europese steden, 1824-1863’ (Universiteit van Amsterdam 2011). Met dank aan Jan Hein Furnée voor zijn aanmoediging en nuttige aanwijzingen.
1 Stadsarchief Amsterdam [SAA], Archief van de Familie Van Hoorn en aanverwante families, inv.nr. 123, Reisverslag van Theophile van Hoorn over onder meer Duinkerken, Calais, Boulogne en Parijs (1839), 18.

ven haar noemen, waarvan wij reeds zooveel gehoord en gedroomd hadden.²

Hoe gaven jongemannen als Van Hoorn rond het midden van de negentiende eeuw vorm aan hun verblijf in een wereldstad als Parijs? Wat verwachtten zij van hun reis, hoe beleefden zij het Parijse stadsleven en welke mate van diepgang zochten zij? Dit artikel doet een aanzet om deze vragen te beantwoorden. Daarnaast poogt het de reiservaringen van jonge negentiende-eeuwse Nederlandse mannen in relatie te brengen tot eerdere en contemporaine reisvormen. Hoe verhielden de reiservaringen van de negentiende-eeuwse Nederlandse jonge reizigers zich tot die van hun vroegmoderne voorgangers tijdens de bloeiperiode van de Grand Tour? En in welk opzicht overlapt hun ervaringen met die van tijdgenoten uit het buitenland? Deze vragen sluiten aan op recent onderzoek binnen de reisgeschiedenis naar zowel de overgangen tussen verschillende reisvormen als de wortels van het hedendaags toerisme.³ Wat de discussie omtrent de evolutie van reisgedrag en reisbeleving compliceert, is het gegeven dat de meest in het oog springende en onderzochte reisvorm uit de vroegmoderne tijd, de Grand Tour, door verschillende historici op uiteenlopende wijze – of soms zelfs überhaupt niet – wordt gedefinieerd. Waar de ene auteur de Grand Tour gekenmerkt ziet door de reisroute, zien anderen het sociale profiel van de reizigers, het programma of de duur van de reis als bepalende factoren.⁴ Zo meende Trease dat een Grand Tour ten minste naar Italië diende te voeren;⁵ maakte Towner een onderscheid tussen de Klassieke Grand Tour en de Romantische Grand Tour,⁶ beperkte Black zich zonder een heldere toelichting tot de achttiende eeuw⁷ en zag Withey in de negentiende-eeuwse reizen van de middenklasse een directe imitatie van de Grand Tour.⁸ Het voornaamste werk over de Nederlandse variant van deze legendarische reisvorm, *De Groote Tour* van Frank-van Westrienen, geeft weliswaar een uitgebreide ontstaansgeschiedenis, maar laat het einde van dit type reis in het midden. Niettemin beslaat het grootste deel van haar bronnenmateriaal de zeventiende eeuw, waarmee ze de suggestie wekt dat de Grand Tour al in de achttiende eeuw in vergetelheid raakte.⁹

2 Ibidem.

3 Zie onder meer Michael Heafford, 'Between Grand Tour and tourism. British travellers in Switzerland in a period of transition 1814-1860', *The Journal of Transport History* 27 (2006) 25-47; Gerrit Verhoeven, 'Foreshadowing tourism? Looking for modern and obsolete features – or some missing link – in early modern travel behaviour (1600-1750)', *Annals of Tourism Research* 42 (2013) 262-283 en Barbara Wolbring, 'Auch ich in Arkadien! Die bürgerliche Kunst- und Bildungsreise im 19. Jahrhundert', in: D. Hein en A. Schulz (red.), *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt* (München 1996) 82-101.

4 Deze constatering is eerder geuit door Michael Heafford en Gerrit Verhoeven: Heafford, 'Between Grand Tour and tourism', 25-27 en Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009) 19.

5 Geoffrey Trease, *The Grand Tour* (Londen 1967) 2.

6 John Towner, 'The Grand Tour. A key phase in the history of tourism', *Annals of Tourism Research* 12 (1985) 277-333, aldaar 313-315.

7 Jeremy Black, *The British abroad. The Grand Tour in the eighteenth century* (2e druk; Gateshead 2003).

8 Lynne Withey, *Grand Tours and Cook's tours. A history of leisure travel, 1750 to 1915* (New York 1997) 60.

9 Anna Frank-van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).

Veel van de bovengenoemde historici nemen de formele kenmerken van de Grand Tour als richtlijn voor hun definities, terwijl het tot interessante inzichten kan leiden om ook reismotivatie en reisbeleving in de analyse te betrekken. Zo had de Grand Tour van oorsprong in de eerste plaats een educatief karakter: op de reis diende kennis van staatsinrichting, economie, diplomatie, jurisdictie en talen te worden opgedaan, die eenmaal thuis werd ingezet voor het 'nut van het algemeen'.¹⁰ Vanuit deze gedachte heeft Verhoeven recentelijk niet enkel het reisgedrag, maar ook de reismotivatie van vroegmoderne Nederlandse en Vlaamse reizigers grondig onderzocht. Hij concludeerde dat onder Hollandse en Brabantse elites de Grand Tour reeds in de achttiende eeuw plaatsmaakte voor een recreatieve vorm van reizen. Korte *speelreysjes* en seizoensgebonden *divertissante somertogjes* hadden ontspanning, cultuur en natuur tot doel en vormen hiermee de *missing link* tussen de educatieve Grand Tour en modernere vormen van negentiende-eeuws toerisme.¹¹ Het is waarschijnlijk, zo betoogt Verhoeven, dat verscheidene negentiende-eeuwse reisvormen hun oorsprong vinden in de achttiende-eeuwse plezierreisjes.

Dit artikel tracht de schaarse bestaande literatuur omtrent negentiende-eeuwse reiservaringen van Nederlanders, die bovendien overwegend anekdotisch, biografisch of inventariserend van aard is,¹² te versterken door middel van een meer analytische benadering. Aan de hand van drie prachtige negentiende-eeuwse reisverslagen probeer ik inzicht te geven in de wijze waarop enkele jongemannen uit de Amsterdamse elite in het midden van de negentiende eeuw invulling gaven aan hun reis. De drie bestudeerde reisverslagen zijn afkomstig uit het Stadsarchief Amsterdam en beslaan samen twee reizen van in totaal zes mannen: de reis die David Mattheus van Gelder de Neufville en Theophile van Hoorn ondernamen in maart-mei 1839 en de reis van Augustus Kalff met zijn vrienden Advocaat, Cordes en Kuhn in juli-augustus 1852.¹³ In beide reizen was het bezoek aan Parijs – respectievelijk zes en twee weken lang – een absoluut hoogtepunt. Hoewel recreatie een cruciaal element vormde in hun bezoec-

10 Ibidem, 73-75; M.C. van der Sman, 'Hagenaars op Grand Tour', *Incontri. Rivista europea di studi italiani* (2002) 101-118, aldaar 101-105; Verhoeven 'Foreshadowing tourism' 275 en Wolbring, 'Auch ich in Arkadien!', 86.

11 Verhoeven, *Anders reizen?* en Verhoeven, 'Foreshadowing'.

12 Zie onder meer: Rudolf Dekker, 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelleis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) 8-25; Marinus van Hattum, 'Amsterdammers te Brussel in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Ons Erfdeel* 27 (1984) 528-537; Nico Randeraad, 'De statistische reizen van Jan Ackersdijck', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 15-26; Kees Snoek, 'Lijst van reisverhalen 1834-1844', *De Negentiende Eeuw* 2 (1978) 105-117 en Hubert Vreeken, 'Prachtige vergezichten, elegante equipages en heerlijke tuinbonen. De reisaantekeningen van de Amsterdamse koopman Pieter Gerard Holthuysen, 1833-1856', *De Negentiende Eeuw* 31 (2007) 82-97.

13 SAA, Archief van de Familie Van Gelder de Neufville, inv.nr. 83, Reisverslag van David Mattheus van Gelder de Neufville over onder meer Duinkerken, Calais, Boulogne en Parijs (1839); SAA, Archief van de Familie Van Hoorn en aanverwante families, inv.nr. 123, Reisverslag van Theophile van Hoorn over onder meer Duinkerken, Calais, Boulogne en Parijs (1839) en SAA, Archief van de Familie Kalff, inv.nr. 218, Reisverslag van Augustus Kalff langs onder meer Antwerpen, Brussel, Parijs, de Moezel en de Rijn (1852).

ken aan Parijs, waren de reizen geenszins oppervlakkig van aard. De reizigers wilden de stad niet enkel *zien*, maar daadwerkelijk *beleven*. Ze wilden zich onderdompelen in het dagelijks én nachtelijk leven en de stad en haar inwoners leren kennen, of zelfs doorgronden. Voortdurend laverend tussen toenaderen en afstand nemen vonden zij een balans die opvallende overeenkomsten vertoont met drie contemporaine verschijnselen: de door Goethe geïnspireerde Duitse Bildungsreizigers, de naar authenticiteit strevende Britse antitoeristen en de lokale Parijse *flâneurs*.

Het reisgezelschap. Het belang van intieme vrienden

Op 22 maart 1839 om één uur 's middags verlieten twee jonge Amsterdamse mannen hun vertrouwde omgeving om te beginnen aan een groot avontuur. De reis van David Mattheus van Gelder de Neufville (1811-1882) en Theophile van Hoorn (1808-1870), die in totaal precies twee maanden zou duren, voerde langs verscheidene Belgische en Franse plaatsen, zoals Duinkerken, Calais en Boulogne, maar was overduidelijk gecentreerd op één stad: Parijs. Het plan voor de trip kwam van Van Gelder de Neufville. 'Sints lang reeds de lust gevoeld hebbende, om naar Parijs te gaan', regelde hij twee maanden verlof van zijn werk als veilingmeester bij de Bank van Lening. Dankzij de gulle giften van verscheidene welgestelde ooms en tantes kon het plan werkelijkheid worden en was Van Gelder de Neufville zelfs in de gelegenheid zijn goede vriend Van Hoorn mee te vragen.¹⁴ De twee hadden elkaar vermoedelijk al in hun jeugd leren kennen in het elitenetwerk van Amsterdam, waarvan beiden deel uitmaakten, of later tijdens hun rechtenstudie in Leiden dan wel bij het historisch-politieke genootschap Patriae.¹⁵ De keuze voor Van Hoorn als reisgenoot bleek een schot in de roos. Volgens Van Gelder de Neufville was het een 'groot vereischte' op reis te gaan met de persoon met wie men het beste overweg kon, 'daar men de ganschen dag met elkander op en mede gaat en het geheel iets anders is op reis of in de dagelijksche omgang te huis, vrienden te blijven'.¹⁶

Ook Augustus Kalff (1829-1897), die met drie vrienden reisde, kende zijn reisgenoten door en door. Net als Kalff maakten Advocaat, Cordes en Kühn – in zijn verslag consequent enkel bij de achternamen genoemd – deel uit van de O.D.V.,¹⁷ vermoedelijk een van de zogenaamde 'kransen' die Amsterdam in het midden van de negentiende eeuw rijk was.¹⁸ Als zoon van een tot effectencom-

14 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 1.

15 Via www.stadsarchief.amsterdam.nl, Archief familie Van Hoorn, inleiding en toegangsnummer 1477: Archief familie Van Gelder de Neufville, inventaris.

16 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 1.

17 Vermoedelijk ging het hier om Jan Rutger Advocaat (1826-1898) firmant bij Advocaat & Brester, handelaar in koffie en thee en Dirk Cordes (1828-1898), koopman en (later) voorzitter van de Kamer van Koophandel. Om welke Kühn het hier gaat blijft helaas onduidelijk.

18 Kleine gezelschappen leeftijdsgenoten, die een belangrijke rol speelden in de leefwereld van jon-

missionair opgeklommen scheepsjongen had Kalff de middelen in 1852 een ruime maand rond te reizen. De vier jongemannen reisden via verschillende Belgische en Franse steden naar Parijs en terug via de Moezel en de Rijn. De Franse hoofdstad was het hoogtepunt, waar ze ruim twee weken verbleven.¹⁹

Net als Van Gelder de Neufville meende Kalff dat een vertrouwd reisgezelschap cruciaal was voor een geslaagde reis. Hij beschouwde een gedeelde reiservaring bovendien als een mogelijkheid een vriendschap te verdiepen. Terugblikkend op de reis schreef hij:

Onze vriendschappelijke omgang was niet verkoeld; neen, want, mogt soms een verschil van opinie een woordentwist in de warme hoofden doen ontstaan, de harten bleven met dezelfde genegenheid vervuld; en mogten de reisgenoten, die als vrienden heëngingen, in hun aanhoudend verkeer, een dieper blik in elkanders karakter slaan, die ondervinding, kon slechts ten goede strekken, en den vriendschapsband nauwer maken.²⁰

Het gebruik om met leeftijdsgenoten te reizen was relatief jong. Grand Tour reizigers werden doorgaans vergezeld van een gouverneur, die hen met raad, kennis en een moreel kompas bijstond.²¹ Aangezien de educatieve component van de reis zodanig was geslonken bij het aanbreken van de negentiende eeuw, veranderde de rol van een reisgenoot in die van metgezel.²² Dit geldt ook voor onze Amsterdamse reizigers. Een reisgenoot was voor hen niet enkel een gesprekspartner tijdens de lange tochten en een bron van vermaak in saai uur-tjes, maar iemand die vertrouwdheid meebracht naar een vreemde omgeving en als klankbord diende bij het verwerken van ervaringen. Door belevenissen te delen, zowel tijdens de ervaring als na afloop, konden de mannen een dieper begrip krijgen van wat zij meemaakten. Tegelijkertijd bood het de reizigers de mogelijkheid zich gezamenlijk af te zonderen van toeristen met wie zij zich niet wilden associëren.

Een gedegen voorbereiding

Het organiseren van een reis rond het midden van de negentiende eeuw was geen sinecure. Het benodigde geld moest bij elkaar gebracht worden en men diende reispassen aan te vragen om de douane te mogen passeren. Kredietbrieven, die eveneens in de thuisstad door bevoegden werden uitgeschreven, dienden verstuurd te worden naar bankiers in de plaatsen van bestemming zodat men te allen tijde geld

gemannen uit de Nederlandse negentiende-eeuwse gegoede burgerij. Zie: Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001) 135.

¹⁹ Via www.stadsarchief.amsterdam.nl, Archief Familie Kalff, inleiding en inventaris.

²⁰ Reisverslag Kalff, 173-174.

²¹ Edward Brodsky-Porges, 'The Grand Tour. Travel as an educational device, 1600-1800', *Annals of Tourism Research* 8 (1981) 171-186, aldaar 180; Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 169; Heafford, 'Between Grand Tour and tourism', 44 en Verhoeven, *Anders reizen*, 363.

²² Heafford, 'Between Grand Tour and tourism', 44.

Afb. 1 William Callow (1812-1908), *Notre Dame in Parijs*. Aquarel, 1835. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

kon opnemen. Bovendien hadden de reizigers voldoende contacten nodig om zaken als toegangskaarten voor paleizen en kunstcollecties te kunnen verkrijgen. Daarnaast diende uiteraard de route te worden bepaald en een selectie te worden gemaakt van geschikte vervoerbedrijven en hotels en deze dienden – indien men het zekere voor het onzekere wilde nemen – tevens te worden gereserveerd. Tot slot moesten alle reisbenodigdheden worden klaargemaakt en ingepakt.

In de negentiende eeuw behelsde een gedegen voorbereiding echter meer dan praktische aangelegenheden. De groeiende populariteit van het toerisme in de vroege negentiende eeuw riep steeds meer kritiek op ten aanzien van de manier waarop de meeste mensen hun reizen vormgaven. Critici, vaak afkomstig uit literaire kringen, richtten hun pijlen op wat zij tot ‘leeg’ en zinloos reizen bestempelden. Ze veroordeelden de onbetrokken en onbewogen omgang met de geschiedenis en politiek van een land en het oppervlakkige contact met inwoners. Ze meenden echter ook dat de klassieke reismethode van de Grand Tour niet langer meer voldeed om een land daadwerkelijk te leren kennen. Dit stimuleerde de vormgeving van nieuwe reismodellen die reizigers zich konden toe-eigenen om een ‘diepere’ reiservaring te hebben.²³ Geïnspireerd door de reisdagboeken van *homo universalis* Johann Wolfgang von Goethe

²³ Zie bijvoorbeeld: Barbara Wolbring, ‘Auch ich in Arkadien!’, 82-84 en James Buzard, ‘The uses of romanticism. Byron and the Victorian continental tour’, *Victorian Studies* 35 (1991) 29-49, aldaar 32-38.

(1749-1832), reisden de Duitse 'Bildungsreizigers' nadrukkelijk met de intentie zichzelf te ontwikkelen. Zij wilden hun reisbestemming grondig leren kennen, niet simpelweg 'er geweest zijn'. Door middel van een gedegen voorbereiding, een rustig reistempo en een open blik poogden zij vluchtigheid te ontwijken. Hoewel zij in sommige opzichten voortbouwden op de grondigheid die Grand Tour reizigers aan de dag hadden gelegd, verschilden Bildungsreizigers van hun voorgangers in hun reismotivatie. Terwijl bij de verlichte reizigers het nut voor de maatschappij ten doel werd gesteld, reisden Bildungsreizigers enkel voor zelfontplooiing. Op reis hielden zij zich dan ook niet bezig met de 'bruikbaarheid' van de locaties die zij bezochten; zoals Goethe propageerde, waren het 'vreemde', de natuur en de cultuur *um ihrer selbst* de moeite van het bezichtigen waard. Er kleefde bovendien een uitgesproken waardeoordeel aan de visie van deze reizigers: enkel als men zich inleefde in de plaatselijke cultuur, zich aanpaste aan het 'vreemde' en open stond voor nieuwe ervaringen kon men zichzelf door middel van een reis ontwikkelen.²⁴

Een grondige voorbereiding bestond voor Bildungsreizigers uit verschillende aspecten. Zo was de beheersing van de taal van het land dat zij bezochten onontbeerlijk. Waar talenkennis bij de Grand Tour reizigers zowel als ingangseis als reisdoel fungeerde, veranderde de zeggingskracht van deze vaardigheid in de vroege negentiende eeuw.²⁵ Voor Bildungsreizigers werd het namelijk een veel beproefde tactiek om zich te onderscheiden van de reizende massa. Veel jongemannen uit welgestelde kringen beheersten vaak al meerdere talen, maar vijzelden deze in de periode voorafgaand aan de reis nog wat op.²⁶ Hoewel uit de reisverslagen van Van Gelder de Neufville, Van Hoorn en Kalff niet duidelijk wordt wat talenkennis voor hen betekende, blijkt wel dat zij het belang ervan inzagen. Gezien hun vele gesprekken met verscheidene contacten ter plaatse, spraken al onze Nederlandse reizigers ten minste één vreemde taal. Kalff verwees in zijn reisverslag echter als enige expliciet naar het spreken van vreemde talen op reis. In de omnibus in Parijs hadden zijn vrienden en hij gezelschap van een Engelse taalkundige, die hen complimenteerde met hun Duits en Frans.²⁷ Kalff wuifde dit compliment echter weg omdat hij diep onder de indruk van de talenkennis van de Engelsman, die naast Engels, Frans en Duits tevens Deens, Zweeds, Arabisch, Perzisch en Spaans verstond.²⁸

Op een vergelijkbare manier was de betekenis van kennis van de geschiedenis en politiek van een land veranderd. Waar Grand Tour reizigers zich dit eigen maakten als onderdeel van hun scholing, diende dit voor Bildungsreizigers als een middel om de cultuur van een land beter te doorgronden. Feitenkennis was voor hen een groot goed, maar het stond in dienst van de reisbeleving.²⁹

24 Wolbring, 'Auch ich in Arkadien!', 84-85, 93 en 99.

25 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 151-168.

26 Wolbring, 'Auch ich in Arkadien!', 99.

27 Dat de mannen zelf geen Engels spraken blijkt uit een andere passage waarin zij schrijven toeristen wiens taal zij niet kennen 'uit te schelden' voor Engelsman. Reisverslag Kalff, 123-124.

28 Ibidem, 112.

29 Wolbring, 'Auch ich in Arkadien!', 92-93 en 99.

In de reisverslagen van de Amsterdamse reizigers is een vergelijkbare benadering te lezen. Zowel Van Hoorn en Van Gelder de Neufville als Kalff en zijn vrienden hadden een grote kennis van de historische en politieke achtergronden van Parijs, die echter niet een doel op zich leek.³⁰ Eenmaal gearriveerd in Parijs poogden de Nederlandse reizigers zich met behulp van hun kennis in te leven in de lokale geschiedenis en politiek. Bij hun bezoeken aan plaatsen met historische waarde, zoals de Bibliothèque Royale, de imposante grafkelder van het Pantheon en het Cimetière du Père-Lachaise, zochten de reizigers naar een historische sensatie.³¹ De Franse Revolutie, het bewind van Napoleon, de Restauratie van 1814, de Julirevolutie van 1830, de revolutie van 1848 en de coup van Napoleon III werden door de Nederlandse reizigers niet beschouwd als voorbijge geschiedenis, maar als een aaneenschakeling van politieke ontwikkelingen die doorspeelden in het politieke klimaat van het moment van hun reis. De reizigers waren bijzonder geboeid door deze periode en schreven hier veel en bevlogen over. Soms vielen de reizigers met hun neus in de boter: Van Hoorn en Van Gelder de Neufville raakten op 12 mei 1839 verzeild in een serieuze Parijse opstand.³² Kalff en zijn vrienden zagen in 1852 het machtsvertoon van president Lodewijk Napoleon (1808-1873) tijdens een parade over de Champs-Élysées.³³ Dergelijke directe politieke ervaringen versterkten hun betrokkenheid bij de politieke cultuur.

Slechts als reizigers zich inleefden in de plaatselijke cultuur, zich aanpasten aan het 'vreemde' en open stonden voor nieuwe ervaringen – aldus de filosofie van de Bildungsreizigers – konden zij zichzelf door middel van een reis ontwikkelen.³⁴ Ook de Nederlandse reizigers hadden zich in de aanloop naar hun reis expliciet voorgenomen om zich zo goed en zo kwaad als het ging aan te passen aan onbekende gewoontes en culturen. Van Hoorn ontdekte al tijdens de boottocht naar Frankrijk dat dit makkelijker was gezegd dan gedaan. De vreemde gebruiken en ongemakken waarmee hij werd geconfronteerd vermoeiden hem zeer, maar hij sprak zichzelf streng toe:

Wij hadden ons evenwel voorgenomen om op de reis zooveel mogelijk naar alles te schikken, wijl anderszins het genoegen van het reizen door gedurige teleurstellingen en afwijkingen van onze dagelijksche gewoonten vergald wordt. En waarlijk, wie zich niet naar vreemde zeden en gebruiken kan voegen, doet beter te huis te blijven, want op reis zal hij in plaats van genot niet anders als spijt ondervinden.³⁵

³⁰ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 24-25 en 26-27; Reisverslag Van Hoorn, 4-5, 34-36, 44-45, 54, 58-59, 79-80, 84-86, 110-111, 131-132 en 138-140 en Reisverslag Kalff, 8, 43, 73-74, 77, 93-94.

³¹ Reisverslag Van Hoorn, 63-65, 75, 79-80, 110-111 en 131; Reisverslag Van Gelder de Neufville, 21-22 en 25 en Reisverslag Kalff, 48 en 67-68.

³² Reisverslag Van Hoorn, 155-177 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 47-48.

³³ Reisverslag Kalff 63-65.

³⁴ Wolbring, 'Auch ich in Arkadien!', 99. Dit idee is ook terug te zien bij de anti-toeristen: James Buzard, *The beaten track. European tourism, literature and the ways to 'culture'*, 1800-1918 (Oxford 1993) 8.

³⁵ Reisverslag Van Hoorn, 2.

In de praktijk probeerden de reizigers dit voornemen ook toe te passen. De wijze waarop zij zich poogden te schikken in de Parijse eetcultuur is hier een mooi voorbeeld van. Zo waren Kalff en zijn reisgenoten bijzonder tevreden met het ontbijt van chocolademelk en brood in Café de la Bourse en was Van Hoorn zeer te spreken de dag te beginnen met een Parijse *café au lait*.³⁶ Het kostte de reizigers wel enige moeite wijs te worden uit de menukaarten, 'waarvan de menigte uitgezochte namen ons verblindde, zonder dat wij ons tot iets wisten te bepalen'.³⁷ De keus van de mannen viel op de gerechten met de makkelijkste namen. Niet alleen omdat ze deze het best wisten te ontcijferen, maar omdat zij van mening waren dat de Fransen er een handje van hadden dingen op te blazen: 'veel geschreeuw en weinig wol, de fraaiste namen bedekken meestentijds het minste wezenlijk goeds'.³⁸ Ook Kalff schreef dat een vreemdeling de 'onbegrijpelijke spijslijst' moest bestuderen voor hij een keuze kon maken uit de talloze Franse gerechten.³⁹ Op de gok, en vaak met succes, bestelden zij hun diner. 'Wij waagden ons aan de fransche keuken en wij bevonden ons er goed bij',⁴⁰ schreef Kalff, en Van Hoorn moest toegeven dat Frankrijk een land van 'lekkerbekken' was.⁴¹

De jonge reizigers hadden daarnaast een tactiek ontwikkeld om zich meer thuis te voelen in de plaatselijke eetcultuur. Zowel Van Gelder de Neufville en Van Hoorn als Kalff probeerden veel verschillende etablissementen uit voor hun maaltijden, maar keerden met regelmaat terug naar de plekken die hun bevielen. Zo kwamen de eersten regelmatig bij Courty, les Trois frères Provençaux en Taverne Anglaise en werden Kalff en zijn vrienden stamgasten bij Tavergnier.⁴² Doordat zij de kaart gaandeweg beter konden begrijpen, en wisten welke gerechten zij lekker vonden, leken ze meer houvast gevonden te hebben. Door zich te schikken in de plaatselijke eetgewoontes, wisten de mannen een beetje in te burgeren in de stad en vertrouwdheid te creëren 'in den vreemde'.

Een noodzakelijk kwaad: de diensten van gidsen

Aangekomen in een vreemde stad kon het reizigers weleens duizelen. Zoveel nieuwe indrukken, zoveel onbekende gezichten in zo'n onbekende omgeving. Hoe wisten ze zeker dat ze niets zouden missen? Met hun reisliteratuur op zak kwamen zij al een heel eind. Maar er waren meer manieren om wegwijs te worden in een onbekende stad. Een gemakkelijke manier om een stad te bekijken en te leren kennen was onder leiding van een *valet de place*, een plaatselijke gids die

36 Reisverslag Van Hoorn, 19-20 en Reisverslag Kalff, 72

37 Reisverslag Van Hoorn, 24. Voor een vergelijkbare klacht zie Reisverslag Van Hoorn, 59-60.

38 Ibidem, 25.

39 Reisverslag Kalff, 70. Zie ook: Rebecca L. Spang, *The invention of the restaurant. Paris and modern gastronomic culture* (Cambridge Mass. 2001) 170-171.

40 Reisverslag Kalff, 70.

41 Reisverslag Van Hoorn, 60.

42 Reisverslagen Van Hoorn, Van Gelder de Neufville en Kalff.

Afb. 2 Thomas Shotter Boys (1803-1874), *Park en fontein in Parijs bij het vallen van de avond*. Aquarel, ca. 1831-1845. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

per dag in te huren was en de vreemdelingen alle bezienswaardigheden van de stad en haar omgeving toonde. Deze dienst was in veel Europese steden opgekomen in de zeventiende eeuw en had zich gaandeweg steeds meer geprofessionaliseerd. Een goede gids sprak zijn talen, kende de stad op zijn duimpje en had een schat aan kennis over de stad en haar geschiedenis. Dat een goede gids de reiziger wel wat kostte, wekt geen verbazing. Toch hadden velen van hen het ervoor over.⁴³

Niettemin waren niet alle reizigers ervan gecharmeerd om aan de hand van een gids een stad te bezoeken. 'If there is one thing more hateful than another, it is being told what to admire and having objects pointed out to one with a stick,' schreef een Britse reiziger in 1871.⁴⁴ Deze uitspraak is kenmerkend voor de tegenbeweging die in de vroege negentiende eeuw ontstond in Groot-Brittannië als reactie op de toenemende populariteit van reizen: het zogeheten antitoerisme. Op reis zochten antitoeristen naar een onvervalste culturele ervaring, diepgang en uitdaging. Originaliteit en onafhankelijkheid stonden hierbij voorop. Ze wilden zich onderscheiden van de massa, de gebaande paden mijden en zelfstandig een plaats verkennen.⁴⁵

43 Gerrit Verhoeven, *Anders reizen?*, 347-348 en John Towner, *An historical geography of recreation and tourism in the western World 1540-1940* (Chichester 1996) 136 en Reisverslag Kalff, 10, 26, 32, 48, 89-90, 127-130, 145 en 166-167; Reisverslag Van Hoorn 98 en 132 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 4, 5, 30 en 50.

44 Robert Francis Kilvert, *Kilvert's Diary. Selections from the diary of the Rev. Francis Kilbert, 1 January 1870-19 August 1871* (Londen 1960) 79; als geciteerd door: Buzard, *The beaten track*, 1-2.

45 Buzard, *The beaten track*, 1-13.

Ook de Nederlandse reizigers probeerden het in Parijs op eigen houtje te red-
den. Terwijl zij in Calais en Boulogne werden rondgeleid door gidsen,⁴⁶ hadden
Van Hoorn en Van Gelder de Neufville er bewust voor gekozen de wereldstad
zelfstandig te verkennen. Van bekenden hadden zij begrepen dat een *valet de*
place overbodig was en het leek hun een aangenaam idee niet constant iemand aan
hun zijde te hebben. Met de kaart van de stad in de hand gingen zij 'op marsch',
maar het bleek lastiger dan gedacht.⁴⁷ Hoewel ze zich aanvankelijk aardig redd-
den en uiteindelijk alles konden vinden wat zij zochten, kwamen de mannen er al snel
achter dat zij zonder gids veel kostbare tijd kwijt waren aan omlopen en rond-
dwalen. Ze besloten een gids in te huren voor zes uur per dag, wat hun dagelijks
vier franc kostte, vergelijkbaar met een goede maaltijd en bijna evenveel als de
kosten voor hun hotelkamer.⁴⁸ Bijna twee weken bleef Jean, de gids, bij de man-
nen in dienst en hij toonde hun alle bezienswaardigheden van de stad. De reizi-
gers waren duidelijk tevreden met hem, al moesten zij hem soms wat bijsturen:

Het was een man van reeds gevorderde jaren, met zilverwit haar; zoo ik mij niet
bedrieg een geboren Spanjaard, die geheel Europa had doorgereisd, die alle talen,
maar geene enkele goedsprak, zoodat wij soms moeite hadden hem te verstaan,
die echter zedert jaren te Parijs was en met alles goed bekend, zelfs met sterke
drank, welken hij wel eens te veel gebruikte, naar onze gissing, zoodat wij hem
door een derden eene waarschuwing lieten geven, welke dan ook van een goed
gevolg was.⁴⁹

De begeleiding van een gids was zodoende voor de Nederlandse reizigers een
noodzakelijk kwaad. Zodra Van Gelder de Neufville en Van Hoorn het idee
hadden de weg voldoende te kennen en de belangrijkste attracties gezien te
hebben, bedankten zij Jean voor zijn diensten en verkozen ze zelfstandig de
stad verder te ontdekken.

De vier vrienden die Parijs in 1852 bezochten, probeerden de stad eveneens
op eigen kracht te verkennen. Advocaat, die bij zijn reis met Kalff, Cordes
en Kuhn was aangesteld om de route te bepalen, had het in de eerste plaatsen
die ze hadden aangedaan nog relatief rustig gehad. Eenmaal in Parijs werd het
lastiger voor hem om enkel met behulp van een kaart zijn vrienden de weg te
wijzen: 'Nu eerst begon de zwaarste taak van A., die als onzen commissio-
nair, den wegwijzer, en daartoe steeds met de kaart in de hand, door de groote
vreemde stad moest loopen.'⁵⁰ Hoewel de wil er was de Franse hoofdstad zelf-
standig te doorkruisen, leek dit in de praktijk lastiger dan gedacht. Hij kreeg
zijn reisgezelschap dan ook niet altijd even soepel op de plaats van bestemming
en schakelde in Trier, de eerste stad na Parijs, direct een gids in.⁵¹

⁴⁶ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 4 en 5.

⁴⁷ Ibidem, 9.

⁴⁸ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 13 en Reisverslag Van Hoorn, 49.

⁴⁹ Reisverslag Van Hoorn, 49.

⁵⁰ Reisverslag Kalff, 43.

⁵¹ Ibidem, 69, 85 en 124.

Welke activiteiten ondernamen de Amsterdamse reizigers – al dan niet vergezeld van een gids? Allereerst viel de keuze op kerken, paleizen en andere historische gebouwen. Zo bezochten de mannen verscheidene Parijse katholieke en protestante kerken waaronder de Église Saint-Eustache, La Madeleine, Saint Thomas d'Aquin, Temple de l'Oratoire, Temple Sainte-Marie en uiteraard de Cathédrale Notre Dame de Paris.⁵² Niet alleen oefenden het exterieur en interieur van de gebouwen een grote aantrekkingskracht uit op de reizigers, ook de tentoongestelde kunstwerken waren een voornamelijk reden voor deze bezichtigingen. De kunstcollecties en verzamelingen van antiquiteiten, wapens, opgezette dieren, boeken en instrumenten in luxueuze stadswoningen en paleizen – zoals het Palais Royal, het Louvre, het Palais du Luxembourg en natuurlijk het nabijgelegen Versailles – deden hier niet voor onder.⁵³ Uiteenlopende historische gebouwen – vaak even weelderig gebouwd en ingericht als de stadspaleizen – vielen bij de Nederlandse reizigers in de smaak. Het Pantheon, Hotel de Ville en de Chambre des Députés werden door de mannen drukbezocht en hooggewaardeerd.⁵⁴

In lijn met de bevindingen van Verhoeven, blijkt uit de Amsterdamse reisverslagen dat recreatie een belangrijk element vormde in het reisprogramma van de Amsterdamse reizigers. Zo besteedden zij veel tijd en geld aan theaterbezoeken. Meesterstukken uit de Italiaanse opera, concerten van bekende musici, luchtige *opéra bouffe*, klassieke tragediestukken, satirische *vaudeville*, balletvoorstellingen, kluchtige toneelstukken en spectaculaire circusshows behoorden tot het culturele programma van de mannen.⁵⁵ Maar ook andere vormen van recreatie, zoals het bezoeken van parken, cafés, bals en winkelpassages besloeg een aanzienlijk deel van hun activiteiten.⁵⁶ Niettemin is in het programma van de Amsterdamse reizigers nog een zweem van het educatieve ideaal van de Grand Tour reizigers te bemerken. Zo waren Van Hoorn en Van Gelder de Neufville bijvoorbeeld erg enthousiast over de maar liefst vijf bezoeken die zij brachten aan de Jardin des Plantes, waar naast onder meer een botanische tuin en een dierentuin ook een museum van anatomie en een grote collectie opgezette dieren werd getoond.⁵⁷ Tevens bezochten de reizigers veel moderne instellingen waar zij iets van konden opsteken, zoals het Hôpital de la Salpêtrière (een gasthuis voor oudere vrouwen met mentale stoornissen), het

52 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 14, 16-17, 28 en 32; Reisverslag Van Hoorn 39, 50-51, 90 en 107 en Reisverslag Kalff 56-57, 61, 94-95.

53 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 12, 14-15, 18, 22, 30-31, 32 en 39; Reisverslag Van Hoorn, 66-67, 98, 101-102 en 109 en Reisverslag Kalff, 50 en 77.

54 Reisverslag Van Gelder de Neufville 14-15 en 25; Reisverslag Van Hoorn 40-41 en 79-80 en Reisverslag Kalff, 48 en 55.

55 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 10-12, 17-18; Reisverslag Van Hoorn, 28-30, 33-34, 56, 77-78, 119-120 en Reisverslag Kalff, 59, 66-67, 81, 88 en 113-114.

56 Reisverslag Van Gelder de Neufville 12-14, 17, 20-21, 28-29, 31 en 35-36; Reisverslag Van Hoorn 51-54, 102-103, 106-107, 117-118 en 125; Reisverslag Kalff 44, 47, 48-49, 55, 70-71, 76, 81, 85-86 97-99 en 114-115.

57 Reisverslag Van Hoorn, 51-54, 61-62, 80, 103 en 112-113 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 17, 20-21, 25, 31-32 en 34.

Hospice des Enfants en het Hôtel National des Invalides (het door Lodewijk XIV opgerichte verzorgingstehuis voor oorlogsveteranen). Tot slot dienen de recreatieve activiteiten die de reizigers ondernamen niet te worden beschouwd als 'lege' en louter op vermaak gerichte bezigheden. Door te recreëren tussen de Parijzenaren leerden de reizigers meer over de levensstijl en de gebruiken van de lokale bewoners.

Aantrekken en afstoten: contacten met Nederlandse reizigers

George Gordon Byron (1788-1824), beter bekend als Lord Byron, wordt door historici beschouwd als het archetype van de antitoerist. Als fervent reiziger hekelde hij de alomtegenwoordige Britse toerist die zijn eigen reisbeleving in vreemde landen in de weg stond. 'The most distant glimpse or aspect of them poisoned the whole scene', klaagde hij in een van zijn gepubliceerde reisverslagen.⁵⁸ Byrons ideeën over hoe reizigers zich wel en vooral niet dienden te gedragen werden door veel zelfbewuste tijdgenoten geciteerd, geparafraseerd en gekopieerd. Britse antitoeristen probeerden hun medereizigers in het buitenland zoveel mogelijk uit de weg te gaan.

Ging dit ook op voor onze Nederlandse reizigers? Op het eerste gezicht niet. De jonge Amsterdammers spraken onderweg tenminste enkele andere toeristen. Zo doodden Van Hoorn en Van Gelder de Neufville de tijd tijdens de vertraagde bootreis van Rotterdam naar Duinkerken door te eten, roken en drinken met een mopperende Fransman en de Duitse Graaf van Rantzau. Kalff en zijn vrienden spraken aan het *table d'hôte* in Brussel verschillende jonge Hollandse dames en een joviale Brabander.⁵⁹ Dergelijke vluchtige contacten leverden de reizigers soms goede tips op. Zo gaf Graaf van Rantzau Van Gelder de Neufville en Van Hoorn een aanbeveling voor een goed hotel in Boulogne, waardoor ze de ronselaars ter plaatse wisten te ontwijken.⁶⁰ De joviale Brabander deed Kalff en zijn reisgezelschap glunderen over hun aanstaande bezoek aan Parijs met zijn aansporende woorden: 'quatre jeunes gens comme vous, peuvent faire tout à Paris!' Kalff noteerde vol verwachting: 'Wij hoopten dat wat ons aanstaande genot betrof, de man de waarheid sprak.'⁶¹ Op hun beurt konden Kalff en zijn vrienden tegen het einde van hun verblijf in de Franse hoofdstad andere toeristen van advies voorzien. In de Jardin des Tuileries ontmoetten zij hun stadsgenoot Kampfraath en zijn vrouw die kort daarvoor waren gearriveerd en 'van wie wij een en ander uit onzen woonplaats vernamen en wien wij wederkeerig veel omtrent Parijs, als "la mère patrie et l'entrepôt des grâces, des délicatesses et des élégances" mededeelden.'⁶² Eenmaal ingenesteld

⁵⁸ Buzard, 'The uses of romanticism', 32.

⁵⁹ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 1-3; Reisverslag Van Hoorn, 1-3 en Reisverslag Kalff, 13.

⁶⁰ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 4-5 en Reisverslag Van Hoorn, 11.

⁶¹ Reisverslag Kalff, 13.

⁶² Ibidem, 110.

Afb. 3 Ambrose Poynter (1796-1886), *Schets van zittende man en vrouw in Parijs*. Aquarel, 1835. Yale Center for British Art, Paul Mellon Collection.

voelden zij zich kennelijk echte *insiders* en gaven zij hun kennis over de stad door aan de nieuw aangekomen toeristen.

Het contact met andere reizigers diende echter niet enkel voor het uitwisselen van reistips, maar had tevens een sociale functie. Aan de *table d'hôte* in Boulogne, op de route naar Parijs, ontmoetten Van Hoorn en Van Gelder de Neufville de Nederlandse heer Romein. '[Wij] ondervonden nu reeds hoe aangenaam het is, te midden van de vreemden die ons omringden, een landgenoot te ontmoeten,' schreef Van Hoorn in zijn verslag.⁶³ Deze instelling verdween echter als sneeuw voor de zon toen de twee vrienden in Parijs arriveerden. Ruim twee weken trokken Van Hoorn en Van Gelder de Neufville met elkaar op, zonder contacten te onderhouden met andere toeristen. Hier zullen ze wel enige moeite voor hebben gedaan, want het hotel waar zij verbleven, Hotel d'Hollande, zat bomvol Nederlandse reizigers. Hoewel ze gezwicht waren voor de begeleiding van een kundige lokale gids, leken zij trouw te blijven aan een behoefte de stad eerst zelf te leren kennen en niet teveel op de indrukken van anderen af te gaan.

Eenmaal enigszins ingeburgerd in Parijs, lieten zij dit principe weer varen. Toen ze na enkele weken bij de *table d'hôte* de tafel deelden met zestien toeristen onder wie acht Nederlanders – de familie Vos, de heer Lans en de adellijke heren Mollerus en Stoetewegen – waren ze echter bijzonder opgetogen over het gezelschap van landgenoten.⁶⁴ In de vijf weken die volgden mengden de vrienden zich actief tussen de Nederlandse toeristen. Met de familie Vos, de heren Hovy, Eschauzier en Sillem, het echtpaar Alewijn en jonkvrouw Röell dineerden zij in restaurants, spraken af in koffiehuisen, gingen gezamenlijk op

⁶³ Reisverslag Van Hoorn, 13.

⁶⁴ Reisverslag Van Hoorn, 97 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 30.

dagtripjes en hielden visites op hun hotelkamer.⁶⁵ Bij een chique diner bij de ambassadeur Fagel deelden zij de tafel met de heer Corver Hooft, lid van de Tweede Kamer, zijn zoon en drie dochters, de heer en mevrouw Vos, de jonkheer Steengracht van Oostcapelle (een bekend kunstverzamelaar) en zijn zoon, de heren Stoetewegen, Gevers (secretaris van de ambassade) en de baron van Pallandt.⁶⁶ Dit waren niet de minste tafelgenoten. Ook de andere Nederlandse reizigers in Parijs met wie zij sociaal verkeerden, waren allen afkomstig uit hun eigen stand, zo niet hoger. Het bekende leven van huis, vol visites en diners met kennissen uit eigen kring, leken ze getransporteerd te hebben naar hun reisbestemming. Hiervan waren ze zich ook bewust: Van Hoorn schreef zich aan de tafel bij Fagel niet te kunnen voorstellen in Frankrijk te zijn en hij stoorde zich aan zijn Nederlandse tafelgenoot die voortdurend Frans met hem bleef spreken.⁶⁷ Het is opvallend dat zodra Van Gelder de Neufville en Van Hoorn de begeleiding van hun gids hadden stopgezet, zij juist meer contact met andere medetoeeristen legden. Terwijl ze de hulp van Jean dachten te kunnen missen, zochten ze wellicht onbewust naar houvast die zij vonden in de aanwezigheid van hun landgenoten.

Hoewel Kalff en zijn reisgezelschap in bescheiden mate op de heenweg naar Parijs en in extreme mate tijdens hun terugreis via de Duitse Rijn contacten onderhielden met al dan niet Nederlandse reizigers, waren zij hiermee in Parijs bijzonder terughoudend. Sterker nog: in Parijs leken de vrienden andere toeristen zelfs uit de weg te gaan.⁶⁸ Meer dan bij Van Gelder de Neufville en Van Hoorn leek de sterke behoefte zelfstandig de stad te verkennen en mee te draaien in het dagelijks leven het kennelijk tijdens het gehele verblijf te winnen van de behoefte aan gezelschap van andere reizigers.

Zowel in de behoefte zonder de hulp van een gids Parijs te willen verkennen, als in de terughoudendheid in het contact met Nederlandse medetoeeristen, verschillen de Amsterdamse reizigers duidelijk van hun voorgangers. Grand Tour reizigers maakten immers doorgaans gebruik van een gouverneur die hen aan de hand nam en de te bezoeken attracties op een presenteerblaadje gaf. Daarbij legden Nederlandse reizigers van oudsher op reis bewust contact met andere reizigers, bij voorkeur met landgenoten.⁶⁹ Mogelijk waren de Amsterdamse reizigers – al dan niet bewust – beïnvloed door het Britse antitoerisme. In elk geval vertoonden ze in hun drang naar zelfstandigheid interessante overeenkomsten met het model dat de antitoeristen hadden geïntroduceerd.

65 Reisverslag Van Hoorn, 104, 106, 125, 126, 159-160 en 161-162 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 32 en 48-52.

66 Reisverslag Van Hoorn, 112-113 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 34.

67 Reisverslag Van Hoorn, 112-113.

68 Reisverslag Kalff, 10, 25, 26, 29 en 30.

69 Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour*, 64-72, 125 en 241.

Voor nut en verdieping: contacten met Parijzenaren

Alle drang naar zelfstandigheid ten spijt, waren reizigers in Parijs sterk afhankelijk van het lokale netwerk van bankiers en diplomaten. Niet alleen konden deze de reizigers figuurlijk wegwijzen in de stad, ze waren ook onmisbaar aangezien ze geld en toegangsbiljetten verschaften. Uit de verslagen van Van Gelder de Neufville en Van Hoorn, die het meest over hun visites aan plaatselijke contacten schreven, bleek dat een recommendatie- of aanbevelingsbrief hiervoor een vereiste was. In Parijs voorzag de bankier Delessert Van Hoorn en Van Gelder de Neufville van het benodigde geld toen deze hem een brief van de heren Braumberg konden voorleggen, was de heer Coquerel zeer scheutig in het verstrekken van toegangsbiljetten nadat hij de recommendatie van de Nederlandse heer Mollet onder ogen kreeg, en bood ook de heer Brunton hun op basis van hun aanbevelingen – samen met enige onvervulde toezeggingen – enkele toegangskaarten aan.⁷⁰

Een visite kon echter ook *met* aanbevelingsbrief teleurstellend uitpakken. Terwijl Van Hoorn en Van Gelder de Neufville nog zeer gastvrij werden ontvangen door de bekende ambassadeur in Parijs baron Robert Fagel (1771-1856) en zelfs werden uitgenodigd voor een diner bij hem thuis, had de ambassadeur geen tijd voor Kalf en zijn vrienden.⁷¹ Het toegangsbiljet voor het graf van Napoleon, dat zij graag hadden bezocht, lieten zij na enkele verzette afspraken uit trots maar schieten. Maar niet zonder een sneer: 'De heer F. is te oud, en hoewel het een goed, best man is, voor alle landgenooten, die hem opzoeken, mist hij de noodige ijver en spoed voor zulk eene betrekking.'⁷² Van Hoorn en Van Gelder de Neufville stonden tot twee keer toe voor een dichte deur bij mevrouw Coquerel, omdat mevrouw zoals zij later begrepen enkel op de vrijdagmorgen gasten ontving.⁷³ In Nederland zou dit gebruik – bedoeld om het visiteverkeer beter te stroomlijnen – pas tegen 1900 in gebruik raken.⁷⁴ Ruim zestig jaar eerder vond Van Hoorn het nog ronduit onbeleefd:

Wij waren hierover eenigszins wrevelig en konden niet begrijpen hoe men in eene stad als Parijs, altijd in staat kan zijn den juisten dag en ook nog het uur te weten, wanneer deze of gene ontvangt, en daar wij voornemens waren om onze ochtenden nuttiger te besteedden dan met het maken van bezoeken, besloten wij deze visite in den loop te laten.⁷⁵

Hoewel het hoofddoel van een bezoek aan bankiers en diplomaten ter plaatse het verkrijgen van geld of toegangsbiljetten was, leken de mannen er meer van te verwachten. Zo waren Van Hoorn en Van Gelder de Neufville enigszins

⁷⁰ Reisverslag Van Gelder de Neufville, 12 en Reisverslag Van Hoorn, 20 en 30.

⁷¹ Reisverslag Van Hoorn, 112-113 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 34.

⁷² Reisverslag Kalf, 95.

⁷³ Ibidem, 71 en 87.

⁷⁴ Ileen Montijn, *Leven op stand. 1890-1940* (Amsterdam 2008) 134.

⁷⁵ Reisverslag Van Hoorn, 87.

gepiqueerd over de weinig minzame ontvangst van hun bankier in Parijs, de heer Delessert. Later begrepen zij evenwel dat het zijn gewoonte niet was 'gerecomendeerde vreemdelingen' met meer egards te ontvangen.⁷⁶ Over het bezoek aan de heer Brunton schreef van Hoorn cynisch dat zijn vriend en hij duidelijk nog niet gewend waren aan de Parijse manier van visites doen: 'De heer ontving ons in eene kleine kamer, druk in gesprek met een ander die zich met hem alleen bevond, het had er dus veel van of wij hem in een belangrijk gesprek stoorden.'⁷⁷

Terwijl de Nederlandse reizigers behoefte leken te hebben aan een diepgaander contact met plaatselijke bewoners, slaagden zij hier slechts zelden in. In slechts één geval was er sprake van een dermate intensief contact met een lid uit de plaatselijke elite dat het de betrokken reizigers vermoedelijk een beter inzicht bood in de Parijs cultuur. Kalff en zijn vrienden gingen in Parijs veel om met Louis Chantal, van wie het onduidelijk is of zij hem van te voren al kenden of niet. Ze gingen meerdere keren uit eten, langs feestjes en café's.⁷⁸ Chantal sprak bovendien graag over zijn stad en haar inwoners en leerde de jonge mannen zo de dieperliggende, voor reizigers doorgaans onzichtbare, sociale verhoudingen kennen. 'Onder het veele, dat hij ons mededeelde omtrent Parijs en accessoires,' zo schreef Kalff in zijn verslag merkbaar geboeid,

verhaalde hij ons, dat de ongehuwde Dames, de jeugdige, fransche meisjes, in de groote wereld niets zijn, en zij in de dagelijkse conversatie zelfs overdreven worden terughoudend, en geen woord medespreken, terwijl de Mama, alleen het discours levendig houdt; zij gaan nooit uit en genieten niet van het leven.⁷⁹

Chantal legde hun uit dat om die reden veel *mariages de convenance* gesloten werden. Het levenslustige meisje accepteerde de eerste de beste echtgenoot, om maar deel te kunnen nemen aan de bruisende buitenwereld waarvan zij al die tijd was uitgesloten. Eenmaal getrouwd waren alle teugels verbroken en startte haar vrije leven, wat dikwijls ontaardde in losbandigheid, 'waarbij de algemeene, zedeloze sleur van de Parijzer salons, het jeugdige, vrolijke vrouwtje dikwerf ras, veel te ver doet gaan'.⁸⁰ Kalff was duidelijk anders gewend in Amsterdam, waar beide uitersten – overdreven bescherming en onbegrensde losbandigheid – voor hem onbekend waren.

De kunst van het flâneren: observeren en participeren

Zowel in de reishouding van de Amsterdamse mannen als in de wijze waarop zij zelfstandig te stad probeerden te verkennen en zich verdiepten in de plaatselijke gewoontes en sociale verhoudingen zien we overeenkomsten met hun

⁷⁶ Reisverslag Van Hoorn, 20 en Reisverslag Van Gelder de Neufville, 9.

⁷⁷ Reisverslag Van Hoorn, 86-87.

⁷⁸ Reisverslag Kalff, 76, 82, 96-99 en 110.

⁷⁹ Ibidem, 96.

⁸⁰ Ibidem.

Afb. 4 De uitgelaten menigte op het Bal Mabilles fascineerde Kalff en zijn vrienden mateloos. Winslow Homer, *Dancing at the Mabilles* (1867).

Britse en Duitse tijdgenoten, respectievelijk de antitoeristen en Bildungsreizigers. De Nederlandse mannen wilden hun stad leren kennen. Hierin vertonen zij echter niet alleen overeenkomsten met andere reizigers, maar tevens met het Parijse literaire en sociale type van de *flâneur*. De *flâneur* werd door tijdgenoten bovenal gekarakteriseerd als een observator of zelfs vertaler van het stedelijke leven. Hij had oog voor alle subtiële details van de stad en wilde deze begrijpen en doorgronden. De observerende, afstandelijke beschouwingwijze van de *flâneur* werd sinds de jaren 1830 beschreven en vormgegeven in dagbladfeuilletons en zogenaamde fysiologieën, die op hun beurt de tekstgeworden activiteit van de *flâneur* belichaamden.⁸¹ In deze karakterschetsen werden verschillende persoonstypes onderscheiden, die te identificeren waren aan hun uiterlijke kenmerken. Andersom is de *flâneur* zelf ook als een persoonstype te beschouwen, met een bijbehorend verzorgd of flamboyant uiterlijk. Hoewel in Parijs sterk ontwikkeld, was dit niet een exclusief Parijs' of Frans fenomeen. In Parijs zorgde de vermenging van de klassen echter wel voor een bijzonder sterke drang tot onderscheiden, dat zich uitte in zowel het uiterlijk en het uiterlijke gedrag van de verschillende types. Franse auteurs versterkten de vorming van deze types en creëerden een web aan betekenissen bij alle uiterlijke kenmerken van deze figuren.⁸²

⁸¹ Richard D.E. Burton, *The flâneur and his city. Patterns of daily life in Paris 1815-1851* (2e druk; Manchester 2009) 1-6.

⁸² Ibidem.

De preoccupatie van de *flâneur* voor het doorgronden van de eigen gebruiken en sociale systemen in de stad deed hem voortdurend balanceren tussen observatie en participatie. In tegenstelling tot andere persoonstypes, zoals de *badaud* en de *homme des foules*, nam de *flâneur* actief deel aan het stedelijke leven. Hij gaf zich echter nooit over aan het moment en liet zich nimmer als een willoos slachtoffer meevoeren. Observeren bleef altijd zijn hoofddoel, in het bijzonder het observeren van mensen.⁸³

De Nederlandse reisverslagen getuigen van een bijzondere fascinatie voor de Parijse stedelijke cultuur. Op eenzelfde wijze als de *flâneur* zijn eigen stad probeerde te doorgronden, beschouwden de Nederlandse reizigers de voor hen vreemde stad. Zij waren tegelijkertijd observator en deelnemer. Terwijl zij zich onderdompelden in de plaatselijke gewoontes en gebruiken, namen zij waar en analyseerden zij wat ze zagen. Dit speelde zich af op publieke plaatsen waar het Parijse leven vanaf de jaren 1830 in toenemende mate concentreerde.⁸⁴ De restaurantcultuur, die zich in Parijs begon te manifesteren vanaf het einde van de achttiende eeuw en in de vroege negentiende eeuw in een stroomversnelling kwam, is hier een goed voorbeeld van. Terwijl men in Nederland, net als in Engeland, het diner nog tot ver in de negentiende eeuw beschouwde als een private aangelegenheid werd het in Parijs *bon ton* te dineren in een publiek restaurant.⁸⁵ De Nederlandse reizigers namen hier gretig deel aan en kozen er in de meeste gevallen voor hun ontbijt, diner en soms souper buiten de deur te nuttigen. Van Hoorn verbaasde zich in 1839 over dit gebruik: 'Dit brengt de levenswijze zoo der Parijzenaren zelve, als der ontzettende menigte vreemdelingen welke hier aanwezig zijn mede, daar men zijn *te huis*, weinig anders als voor den nacht gebruikt.'⁸⁶ In hun verslagen maken de reizigers dan ook talloze meldingen van de opvallende exterieurs en de weelderige interieurs van restaurants met namen als Tavergnier, Richefeu, Courty, les Trois frères Provencaux, Grand Colbert en het bekende Véry. In hun keuze voor de restaurants letten zij niet alleen op de smaak van het eten, maar ook op het publiek, dat wel 'gechoisseerd' en 'fatsoenlijk' diende te zijn.⁸⁷

Niettemin schreven de Nederlandse reizigers met evenveel enthousiasme over het woelige leven op de boulevards, in de winkelpassages en tussen de muren van het Palais Royal, waar de verschillende klassen zij aan zij bewogen.⁸⁸ Op de eerste dag in de Franse hoofdstad keken Kalff en zijn vrienden hun ogen uit. Flanerend over de Champs Elysees, 'waar het wemelde van wandelaars en ridders', stonden zij op scherp alles goed te zien en 'niets en passant te ver-

83 Burton, *The flâneur*, 1-6 en Keith Tester, 'Introduction', in: Idem ed., *The flâneur* (Londen 1994) 1-21, aldaar 1-4.

84 Burton, *The flâneur*, 63-68 en Withey, *Grand Tours*, 77-78.

85 Spang, *The invention of the restaurant*, 2 en 172-173, Withey, *Grand Tours*, 78-79 en Burton, *The flâneur*, 21-23.

86 Reisverslag Van Hoorn, 19.

87 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 10 en 12 en Reisverslag Van Hoorn, 70 en 90-91.

88 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 9-10; Reisverslag Van Hoorn, 18, 23-26 en Reisverslag Kalff, 45-46.

zuimen'.⁸⁹ Kalff, duidelijk onder de indruk van de pracht en levenslust die het Parijse straatbeeld uitdrukte, poogde zijn vinger te leggen op de verschillende types in de stad:

Brillante rijtuigen, door deftige koetsiers, gebaarde en geknevelde dandys, of gracieuse lorettes gereden, amasones, cavaliers, verleidelijke dames te voet, alleen, en onder geleide, maar allen voorzien van parasols, tot zelfs de modistes, die in de andere hand een hoedendoos thuisbragten, en de oude, smerige wijven, aan wier kleur de zon, onmogelijk schade kon doen.⁹⁰

Stadsparken en bossen waren de ideale plaats voor flaneren en, vanwege de publieke toegang en het daardoor gemêleerde publiek, bovendien het walhalla voor observatoren van sociale patronen in het Parijs publieke leven.⁹¹ Het café chantant in een openbare tuin dat Kalff met zijn vrienden bezocht, bleek in dit opzicht niet minder interessant:

De entrée is vrij, en het publiek daar verzameld, bestaat grootendeels uit kleine renteniers en winkeliers, toonbankbedienden, etc. voor wie le grand Opéra of le Vaudeville te kostbaar is; evenwel staat op een groot bord geëfficheerd, dat de minste vertering 50 centimes bedraagt.⁹²

Kalff vervolgde enthousiast over de verschillende optredens en opvallende gebruiken. 'Het Parijzer gemeen', zo besloot hij, 'staat bij die représentatiën, dood bedaard tegen het touw te leunen, dat de tuin van de openbare wandeling afscheidt, zij genieten de muziek en de zang, in eene vrolijke stemming, of slapende positie'.⁹³

Het openbaar vervoer in Parijs bleek een even dankbare plek voor de observaties van de Amsterdamse *flâneurs*. Van Hoorn beschreef tot in detail de verschillen tussen alle type koetsen, van *voitures de place*, die onder toezicht van de politie stonden en werden ingedeeld in *cabriolets*, *citadines* en *fiacres*, tot *cabriolets de remise*, die particulier werden verhuurd. Hoewel hij de privacy en het comfort van deze vervoermiddelen erkende, was Van Hoorn het meest te spreken over de *omnibus*, de voorloper van de hedendaagse bus en een efficiënt publiek vervoersysteem waarmee men voor zes *sous* onbegrensd kon doorreizen en overstappen. Met zijn reisgenoot vermaakte hij zich met het observeren van het 'onophoudelijk veranderend gezelschap'. 'De omnibussen te Parijs zijn eene leerschool voor menschenkennis en ondervinding,' concludeerde Van Hoorn: 'Ouder en jonger, aanzienlijken en geringen, met smaak uitgedoschten en nederig gekleedden, van beiderlei geslachten, wisselen zich daarin onophoudelijk af'.⁹⁴

89 Reisverslag Kalff, 45.

90 Ibidem, 45.

91 Reisverslag Van Gelder de Neufville, 9-10, 12-13, 28-29, 34 en 36-37 en Reisverslag Van Hoorn, 23-24, 36-37, 44-45, 68, 90-91 en 106.

92 Reisverslag Kalff, 87.

93 Ibidem, 88.

94 Reisverslag Van Hoorn, 26-27.

Lorettes, grissettes en courtisanes: Kalff en zijn vrienden op veldonderzoek

Uit de gesprekken met Louis Chantal en hun eigen observaties hadden Kalff en zijn reisgenoten veel kennis opgedaan over de sociale verhoudingen in de Franse hoofdstad. Het meeste begrip kregen zij echter van hun eigen ervaringen in het Parijse nachtleven. In totaal bezochten zij – vaak in het gezelschap van Louis Chantal – zes bals waar zij met de lokale bevolking dronken en dansen. Het meest genoten ze van het aanschouwen van de aanwezige bezoekers. Op het bekende Bal Mabilie was Kalff duidelijk onder de indruk van de danseressen ('allersmaakvol, bevallig, bekoorlijk') en de vrolijke meisjes die op de speeltafels even vlug en behendig waren als de mannen. Kalff merkte verrast op dat de vrouwen 'geen schijn van gemeenheid of dépravatie vertoonden, en in de liefste, en uitstekendste toiletten waren gekleed'.⁹⁵

Maar wie waren die chique geklede, maar eenvoudige vrouwen die bloemen aannamen van de welgestelde *lions*, dandy's en saletjonkers, zonder gêne hun benen hoog in de lucht worpen en 'lachten en schreeuwden als razenden'?⁹⁶ Nog zonder het fijne ervan te snappen, schreef Kalff over de 'dolle pret en dikwerf kinderlijke vrolijkheid der lorettes, of grissettes of courtisanes, of wat zij ook zijn mogten'.⁹⁷ Drie dagen later bezochten zij gezamenlijk de *Close-rie des Lilas* in de *Jardin du Luxembourg*. Door te observeren, te praten met de aanwezige Parijzenaren en Pariisiennes en vermoedelijk ook dankzij enige toelichting van hun gids, leerden zij over de herkomst van de aanwezige jonge vrouwen, de positie die zij bekleedden in de Parijse studentenkringen en de subtiële onderlinge nuanceverschillen in karakter en moraliteit.⁹⁸

'Wij flaneerden daar rond, tusschen de levendige, dartelende groepjes, en door de meer afgelegen laantjes, waarin eene menigte van digt begroeide, donkere prieeltjes, gelegenheid was, voor de paren, die liever niet in het geheel gezelschap bleven,' schreef Kalff, duidelijk op de hoogte van de aard van het feest. Met kennis van zaken schetste hij zowel de uiterlijke kenmerken als de achtergronden van de zogeheten *grissettes*. Onder de danseressen waren dames die men tot haar type kon rekenen, zo had Kalff vernomen, en 'wier minste beweging en minste kleedingstuk smaakvol en bevallig was':

Die soort meisjes leven geheel met de studenten en vormen zoo gezamenlijk een afzonderlijke klasse, waarin elk den ander bekend is, en allen even familiaar met elkaër zijn. Daarom kan een vreemdeling niet in die coteriën komen, wijl de hoogste ambitie der meisjes is, om een amant te hebben, die hun fatsoenlijk behandelt, en ook voor de wereld weten wil, dat hij met haar en liason leeft.⁹⁹

⁹⁵ Reisverslag Kalff, 49

⁹⁶ Ibidem, 55 en 71.

⁹⁷ Ibidem, 76.

⁹⁸ Ibidem, 97-99.

⁹⁹ Ibidem, 97.

De studenten hadden veel over voor hun vriendinnen. Het fortuin van de heren werd niet zelden compleet geabsorbeerd door hun *grisettes*, met wie zij het weliswaar dikwijls van harte verkwistten. Niet zonder gevoel voor sensatie noteerde Kalff: 'Men wees ons een student aan, die jaarlijksch 15.000 francs te verteren had, en die gekleed was, als een bedelaar.'¹⁰⁰

De *grisettes* hadden het schijnbaar goed bekeken: vaak afkomstig uit de omliggende plaatsen en naar Parijs gekomen om wat geld te verdienen, leefden zij daar, zij aan zij met de *beau monde*, een leven vol weelde en plezier. De meer wereldwijze of beschaafde onder hen hadden zelfs kans te promoveren tot *lorette* en op meer exclusieve partijen te worden uitgenodigd, zo wist Kalff te vertellen. Maar hun onstuimige gedrag had volgens hem, of zijn bronnen, ook een keerzijde: 'Dat woeste, hartstogtelijke, zinnenbedwelmende leven, duurt evenwel bij de meesten kort; want hunne verwoeste lichamen bezwijken ras, en hunne korte levensdroom, eindigt bij den overgang der maagdelijke, tot de rijpere levensjaren.'¹⁰¹ Gedreven door zijn fascinatie voor de vrouwen op de bals, die zich zo anders gedroegen dan hij gewend was, had Kalff de *grisette* leren kennen. Terwijl hij de 'uitgelatene, dolvrolijke schepselen' aanschouwde kon hij zich echter niet voorstellen dat hun vreugde geen onschuld was, maar 'eene overdrevene, zedebedervende razernij'.

Besluit

Wanneer ik terugdenk aan al de illusies, die wij omtrent Parijs hadden, aan de bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde, waarmede onze verbeelding die stad omgaf, dan kan ik mij best voorstellen, hoe moeilijk wij gelooven konden nà eene nacht stoomen en droomen zóó plotseling uit de slaap, dat idéaal te zijn genaderd.¹⁰²

Aan het eind van zijn verslag was Kalff opnieuw overdonderd door zijn reiservaring. De verwachtingen waren hooggespannen geweest, maar ruimschoots waargemaakt. Zoals gehoopt bleek Parijs het Hof van Eden, de stad waar vermaak scheen te zijn uitgevonden. Ongeacht deze recreatieve reismotivaties, zo heeft dit artikel laten zien, waren Amsterdamse reizigers in de negentiende eeuw in Parijs op zoek naar meer dan enkel vertier. Op een vergelijkbare wijze als die van hun Britse en Duitse tegenhangers – respectievelijk de antitoeristen en Bildungsreizigers – verlangden de Nederlandse reizigers naar meer dan enkel een oppervlakkige toeristische ervaring. Ze wilden een plek leren kennen, niet simpelweg 'er zijn geweest'. De Nederlandse adolescenten reisden met een gedegen voorbereiding, hadden in vergelijking met reizigers uit andere landen een grote talenkennis en wilden zich graag aanpassen aan de plaatselijke ge-

¹⁰⁰ Ibidem, 97-98.

¹⁰¹ Ibidem, 98.

¹⁰² Ibidem, 41.

bruiken. Om een beter begrip van een land of een stad te krijgen, zochten de mannen contact met bewoners, verdiepten zij zich in de geschiedenis en politiek van de landen die zij bezochten, en probeerden ze mee te draaien in het dagelijks en nachtelijk leven.

In dit proces van onderdompeling in Parijs zochten de Nederlandse reizigers voortdurend naar een balans tussen inmenging en afstand. Enerzijds wilden zij beleven, anderzijds wilden zij beschouwen. Als echte *flâneurs* lieten zij zich meevoeren met het ritme van de bruisende stad, maar behielden hierbij altijd hun rol als bezoeker en waarnemer. Na afloop van de reis waren zij niet meer dezelfde als voor de reis. Ze hadden geproefd van andere culturen en daarmee hun denkwereld vergroot. In hoeverre hun reishouding in Nederland wijdverspreid was en hoe deze reisinstelling en ervaring in de loop van de eeuw in diverse varianten door verschillende sociale groepen werd toegeëigend en beleefd is zeer de moeite waard om verder te onderzoeken. En in hoeverre kwam deze sterke behoefte Parijs en de Parijse samenleving te doorgronden ook tot uiting in andere steden? Er is volop stof voor een vervolgvontuur.

Willemijn Koning behaalde in 2011 haar master geschiedenis aan de UvA. Ze is geïnteresseerd in negentiende-eeuwse elitecultuur, egodocumenten en de cultuurgeschiedenis van Amsterdam. Ze is studie- en scriptiecoach en is werkzaam als balletdocent.

Correspondentieadres: Amstel 282-III, 1017 AN Amsterdam. E-mail: willemijnkoning@live.com.